

директора Інституту літератури імені Т.Г.Шевченка, тоді ще член-коресподент АН УРСР М.З.Шамота і, мабуть, запам'ятав мене. Бо 2 січня 1962 р. рано-вранці я, на подив колег із відділу теорії літератури, сидів уже в чині молодшого наукового співробітника. На подив, бо так рано наукою тоді, утім, як і тепер, займатися не випадало, не личило чи що б то.

ШАМОТА МИКОЛА ЗАХАРОВИЧ

(17.12.1916–4.01.1984) – літературознавець, чл.-кор. АН УРСР (1958), академік (1967). У 1966-1971 роках – академік-секретар Відділення літератури, мови та мистецтвознавства АН України. Народився в Полтаві, 1939 р. закінчив Ніжинський педінститут і працював учителем, воював, партійний працівник. У 1953 р. закінчив Академію суспільних наук при ЦК КПРС. 1948-1950 рр. працював головним редактором “Літературної газети”, у 1955-1956 рр. – заст. гол. ред. “Літературной газеты”.

У 1957-1978 рр. – завідувач відділу теорії літератури Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка АН України, заступник директора, у 1961-1978 рр. – директор Інституту. Видавав книжки українською та російською мовами в Києві й Москві, присвячені проблемам соціалістичного реалізму, партійності літератури, марксистко-ленінській естетиці: “Ідейність і майстерність” (1953), “О художественности” (1954) (перевидана 1957 р. українською мовою “Про художність”), “Випадки з практики” (1957), “Проблемы народности в литературе социалистического реализма” (1961), “Література і життя народу” (1963), “За велінням історії (про свободу і партійність художньої творчості)” (1965), “О свободе творчества” (1973), “Гуманізм і соціалістичний реалізм” (1976). На початку 1970-х рр. входив до редколегії Шевченківської енциклопедії.

Був обраний членом ЦК КПУ та депутатом ВР СРСР. Очолював Комітет по Державних преміях ім. Т.Г.Шевченка і в 1978 р. нагороджений цією премією за монографію “Гуманізм і соціалістичний реалізм”, 1974 р. відкриває список лауреатів Республіканської премії ім. О.І.Білецького. Мав нагороди.

У літературознавстві тих далеких років дозволялося писати лише про певну групу українських письменників, безперечно, багатьох визначних, але говорити про наукову об'єктивність не можна, тому що на імена багатьох інших, не менш видатних письменників існувала заборона на довгі роки.

М.З.Шамота був людиною свого часу і обставин. Яким же він був як людина, керівник, учений, громадянин, колега? Які його роль і значення в історії Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка НАН України, українського літературознавства, у долях окремих людей? Звернімося до спогадів його сучасників*:

Віталій Дончик

[...] Відліга, як відомо, була дуже нетривалою, і керівництво Інституту (1961 р. помер О.Білецький, директором став М.Шамота, колишній партійний працівник, обдарований, із власним стилем, літературознавець, визначальною рисою якого, однак, було не це, а його ортодоксальне комуністичне світобачення, що заступало

* Інститут літератури ім. Т.Г.Шевченка НАН України, 1926-2001: Сторінки історії, 75/Відп. ред. та упоряд. О.В.Мишанич. – К.: Наук. думка, 2003. – С. 315, 319, 320, 321, 323, 343, 498, 505, 506, 507, 514, 545, 546.

все інше) ревно пильнувало, аби індивідуально-“стихийні” поривання не вихлюпувались за береги і “основним змістом діяльності Інституту”, “надзавданням”, якому підпорядковувалися б усі інші – було вивчення питань “теорії і практики соціалістичного реалізму” на “багатому досвіді багатонаціональної літератури”, актуальних проблем “марксистсько-ленінської естетики”, викриття, звичайно ж, “буржуазної та буржуазно-націоналістичної ідеології” і т. ін. Методологічним орієнтиром виступали знову ж таки “історичні рішення” чергового з’їзду КПРС, за втіленням їх у життя, за виконанням планових завдань здійснювався суворий контроль, про що керівництво не забувало дбати [...]

[...] Восьмитомна історія не була пересічним явищем, свідчить [...] офіційна реакція на неї, невдоволення тогочасного спілчанського керівництва [...], а згодом – критичний рядок у доповіді першого секретаря ЦК КПУ (щоправда, тільки про восьмий том). З цього поштовху, однак, незабаром почалася “переоцінка” праці з боку пильних стражів марксистсько-ленінської ідеології, серед яких – і сам директор Інституту М.Шамота (“Актуальні питання сучасного радянського літературознавства”, РЛ. – 1974. – № 3). [...] З’явилися й покаєнні виступи, саморевізія; [...] Саме відродження жанру самобичування тоді вже нікого не дивувало, бо то були початок і середина 70-х років – пора глухого застою, як це було названо потім, а для України, її культури, – то й навпаки, смуга бурхливої активізації погромницьких тенденцій, пошуку відьом українського буржуазного націоналізму. 1972 р. М.Шамота опублікував у директивному органі “Комуніст України” статтю “За конкретно-історичне відображення в літературі” з довгим рядом імен [...] і творів, яким інкримінувалися відступи від принципів соціалістичного реалізму. Подейкують, що це і був той сумнозвісний таємний, тепер оприлюднений, “чорний список”, який після такого “авторитетного” наукового обґрунтування мали взяти як керівництво до дії видавництва, засоби масової інформації. Але те, що список М.Шамоти дає, знову ж таки від супротивного, сьогодні уявлення про тогочасний літературний процес, талановиті особистості, кращі твори, започатковані плідні тенденції, – це безсумнівно. [...]

Брежньєвська й щербицько-маланчуківська “доба” відзначалася особливою езуїстичністю. Коєне неодмінно чи й обов’язково мало супроводжуватися “науковим” обґрунтуванням і доведенням “правильності” того, що коїлося, – що в СРСР розквіт [...] націй, що тут успішно розвиваються національні мови, [...] найлюдяніший [...] спосіб життя, [...] найповніша свобода творчості... З ініціативи директора Інституту акад. М.Шамоти була організована й проведена разом із Спілкою письменників республіканська “науково-теоретична” конференція під промовистою назвою “Конституційні гарантії свободи творчості в СРСР і сучасна радянська література”, її матеріали опубліковано в черговому шостому випуску “Питання соціалістичного реалізму” (1979) – відповідно і в конференції, і в збірнику взяли участь співробітники відділу (Л.Новиченко, С.Крижанівський, В.Дончик, Г.Штонь), інші дослідники з Інституту (Г.Вервес, М.Жулинський, Г.Сивокінь та ін.). [...]

Григорій Сивокінь

[...] В кінці 1957 р. в Інституті літератури ім. Т.Г.Шевченка утворюється належний відділ, на чолі якого стає М.Шамота, людина з по-своєму винятковою біографією і творчим “іміджем”.

Новостворений відділ теоретико-літературних досліджень дістав статус пріоритетного і почав працювати в режимі всілякого сприяння, аж до того, що завідділом, тоді кандидат наук, був обраний членом-кореспондентом АН УРСР. Природно, що напрям досліджень з самого початку визначався актуальними завданнями, прямо кажучи, ідеологічними. М.Шамота – треба віддати йому належне – умів формувати кадровий склад відділу за критеріями не тільки ідеологічно-партійними (хоч вони стояли на першому місці), а й професійно високими. Поступово утворився той “колектив” співробітників-теоретиків, якому з часом випало творити образ своєї наукової дисципліни і ... образ науковця,

котрий прийшов до Інституту літератури не просто заробляти на хліб насущний, а таки творити науку, шукати її новизни й правдивості.

Робота у відділі давала змогу швидко нарощувати знання, плідно працювати в теорії і суміжних дисциплінах. [...]

[...] У 1962 р. М.Шамота “відступає” відділ теорії, що десь тоді став називатися відділом теорії соціалістичного реалізму і проблем сучасного літературного процесу, вже відомому за рядом книжок та літературно-критичних виступів Віктору Іванисенку. [...]

[...] У 60-ті відділ теорії літератури, помітно патронований М.Шамотою, збирає в своєму складі цілу когорту молодих науковців або ще й аспірантів, яким судилося ввійти в історію не так науки і відділу, як суспільно-політичної боротьби того часу з пророчою характеристикою, вжитою до того ж В.Іванисенка: “антипартійна поведінка” [...]

Михайлина Коцюбинська

[...] У перші роки перебування в Інституті я якось не відчувала надто сильно Шамотино гніту. У внутрішньоінститутські справи не втручалася, стояла осторонь ідеологічної кухні, тема, над якою працювала, — образне слово, — була все ж на периферії прямих ідеологічних втручань. Шамота був людиною далеко не дурною, навіть з певним естетичним смаком, на горло якому, не вагаючись, наступав в ім'я ідеологічних догм, витравивши з себе всі можливі іскорки “непартійного” підходу до літератури. З нами, молодими, йому попервах навіть цікаво було поговорити, особливо зі Світличним. Беру на себе сміливість твердити, що він поважав і цінував Світличного на перших порах їхнього знайомства, навіть по-своєму прислухався до нього. Пам'ятаю, що вони досить часто подовгу ходили по коридору, розмовляючи. Це, звісно, не завадило йому згодом з усією пристрасстю цвяхати ідеологічним батоном проти Світличного. Та заради об'єктивності хотіла б зауважити, що поширене твердження, буцімто Шамота вигнав Світличного з Інституту, не відповідає дійсності. Насправді це сам Іван, прагнучи свободи для творчості, 1963 р. пішов з Інституту. [...]

[...] Коли директором став Шамота, атмосфера в Інституті ставала дедалі напруженішою. [...] Та в нашому відділі теорії літератури склався якийсь на диво добрий мікроклімат. [...] Ми жили в атмосфері творчого спілкування, паралельно розвивалися, разом відкривали нові імена, явища, сфери духу (коли 1965 р. при розгляді моєї персональної справи у парткомі Академії з'ясувалося, що і я, і Світличний, і Стус, і Бадзьо вийшли з відділу, очолюваного Шамотою, присутні не могли стримати усмішки [...]) Теми обирали відповідно до смаків [...] обговорення на відділь було творчим, і загалом всіх об'єднувала спільність інтересів, дружні стосунки, ми спілкувалися й поза межами відділу, така собі, хай і вельми сумнівна з сьогодішнього погляду, але все ж таки “вольниця”, якої не міг паралізувати навіть мертвотний подих шефа. Він терпів нас до пори до часу [...]

Юрій Бадзьо

[...] Мої відповіді комісія оцінила на “відмінно”, але, гадаю, не це спонукало Миколу Захаровича домагатися від Президії Академії наук додаткового аспірантського місця для мене. М.Шамота відчув мою ідеологічну налаштованість (маю на увазі ідеологічну домінанту в моєму світовідчужанні), яка, безперечно, лежала в основі і його громадянської натури.

Мій керівник іще не знав, що ідеологічні орієнтири в нас різні. Він міряв життєву і художню правду (стосовно теми дисертації ми легко дійшли згоди: “Критерій правди в оцінці літературно-художнього твору”) ідеєю більшовизму, я ж звиряв суспільну дійсність та її трансформацію в художній образ з ідеалом комунізму.

[...] А постать М.Шамоти, хоча він і був адептом вульгарного соціологізму в літературознавстві, залишилася в моїй пам'яті не вульгарною. За винятком хіба що його репліку на мою адресу: “У вас немає свого імені”, — у відповідь на моє пояснення йому, що на вечорі пама'яті Т.Шевченка я збирався виступати від

свого імені [...] Вона, ця постать, цікава в контексті української історії радянського періоду як жертва тоталітарної ідеології і приклад сили ідеологічного впливу на людину, цікава навіть ширше: з погляду складної історичної колізії в долі нашого народу – колізії між суспільною ідеологією та визвольною ідеєю, що не усвідомлюється як пріоритет (трагічний приклад – ситуація в українській революції 1917–1920 рр., політично локальніше – після відновлення української незалежності в 1991 р.) [...]

Іван Світличний

[...] Він почувався самотнім у своєму оточенні і радий поговорити на серйозніші теми [...]

Світлана Кириченко

[...] Феномен і трагедія Миколи Шамоти полягали в тому, що він, поклавши на вівтар “великої, найсправедливішої ідеї” все своє людське єство до останньої клітини, очевидно, не був циніком. Один із рідкісних екземплярів досконалого “ускомчела”. Мав своє суворе, непоступливе поняття порядності, честі – відповідно до переконань. [...]

Дмитро Затонський

[...] Микола Захарович Шамота [...] утворив-таки відділ зарубіжних літератур і навіть запросив мене його очолити.

Найпростішою відповіддю на питання “чому?” була б, очевидно, та, що був він невинним догматиком. Але не всі найпростіші відповіді є вірними, принаймні вірними цілком. Бо у свій власний відділ теорії літератури той самий Шамота, ставши директором, набрав молодих людей, які певний (хоч, на жаль, дуже короткий) час те лише й робили, що ламали соцреалістичні догмати, прагнучи визволення національної та соціальної думки. Тепер їхні імена – Михайлина Коцюбинська, Стус, Світличний, Іванисенко та ще з десятків інших – по праву увійшли в історію українського духовного відродження...

Припустити, що [...] Шамота у вищезгаданий спосіб поповнював наш Інститут з відверто провокаційною метою, було б прикрим спрощенням. Та й взагалі як обставини, так і люди, що обставинам тим наче були підпорядковані, згодом виявилися набагато складнішими, суперечливішими, навіть багатоаспектнішими, багатограннішими, ніж ми це собі здатні були уявити...

Безсумнівно, все те, що творив директор Шамота, переслідуючи Стуса чи позбавляючись Іванисенка, яких нещодавно сам “приголубив”, – це форма зради. Але було б фатальною помилкою уявляти собі, ніби зраджував він тут лише інших, а сам залишався незмінним. Ні, у певному сенсі Шамота зраджував і себе, може, навіть з боєм та відчаєм. І це зламало його, на жаль, остаточно...

[...] Миколу Захаровича відправили на пенсію...

Сталося це 1978-го року. І був це, можна б сказати, *рубіж*, з якого в Інституті нашому почалось якесь нове – дещо спокійніше й, сказав би я, упорядкованіше – життя. Що ж до мене особисто, то воно дивним чином поділилося на два (щоправда, дещо нерівних) двадцятиріччя: трохи менше двадцяти років з директором Шамотою і трохи більше двадцяти років без нього. Це були якісно абсолютно нерівні половини. І перш за все тому, що на другу прийшла так звана “перебудова” і – як її доленосний наслідок – українська незалежність.

Але, прагнучи об’єктивності, мушу визнати, що й той трагічно-непоследовний виплеск 60-х років, до якого спричинився новий тоді директор Шамота, так чи так вписується у поступ нашої новітньої історії [...]

** “Усовершенствованный коммунистический человек”, поширена абревіатура 1920-х років: виведення нової людської породи.